

До історії стародавнього виробництва

В.М. Ковалевський, С.А. Горбаненко

ЗНАХІДКА ЗАЛІЗНОГО РАЛА В РАЙОНІ ЖИВОТИННОГО ГОРОДИЩА

До наукового обігу вводиться доволі унікальна знахідка втулкового чересла з ареалу боршевської культури.

К л ю ч о в і с л о в а: слов'яни, боршевська культура, Животинне городище, втулкове чересло.

У 2010 р. краєзнавець-любитель В.А. Матвеев передав до фондів Археологічного музею Воронежського державного університету випадкову знахідку — залізне втулкове чересло. Із його слів, воно було знайдено в околицях с. Староживотинне неподалік Животинного городища боршевської культури.

Городище розміщене за 3,5 км від с. Староживотинне Рамонського р-ну Воронежської обл. на високому мисі правого берега р. Воронеж (рис. 1). Його досліджував слов'янський загін Археологічної експедиції Воронежського університету в 1974, 1977, 1982—1986 рр. під керівництвом А.З. Винникова (Винников 1995), а в 1996—1999, 2001 рр. — під керівництвом В.М. Ковалевського (Ковалевский 1996). Основна маса матеріалів з пам'ятки репрезентує побут давніх слов'ян (боршевської культури) останніх століть I — початку II тис. У незначній кількості виявлено матеріали доби бронзи, раннього залізного віку й перших століть н. е., а також давньоруського періоду XII — початку XIII ст. (Винников 1995).

Але досі ні на цьому городищі, ні загалом на території розповсюдження боршевської культури втулкові чересла не трапилися. Тож представлена тут знахідка виняткова. Втулкове чересло (плужний ніж) має розміри: загальна довжина 32,0 см, робочої частини (леза) — 19,5 см, втулки — 12,5 см; максимальна ширина леза 9,0 см, втулки — 8,5 см (рис. 2, 1; таблиця).

Наголосимо, із знарядь рільництва та їхніх частин чересла в археологічних знахідках репрезентовані найменше, хоча вони дуже важливі для характеристики техніки первинного обробітку ґрунту та визначення рівня розвитку

рільництва. Перші чересла з'явилися за часів черняхівської культури (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.7; там і посилання на джерела). Що прикметно, на відміну від наральників, вони відомі виключно з черняхівських пам'яток. Для часів певного занепаду культур ранніх слов'ян (третя чверть I тис.) чересла практично невідомі. Досі єдина знахідка походить з пам'ятки Занки пенківської культури (Любичев 1997, с. 43). Усі такі чересла належать до черешкових.

Найбільша кількість чересел походить з пам'яток останньої чверті I тис., розміщених переважно в лісостеповій і частково в степовій смугах. Їх виявлено на райковецьких і волинцевсько-роменських пам'ятках (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.9; Пивоваров, Ільків 2014, рис. 5, 4), салтівських (Фронджуло 1968, с. 144, рис. 10, 1, 2; Михеев 1985, рис. 23; Давыденко, Гриб 2011; Колода 2012; Горбаненко, Колода 2013, рис. 44)¹ і синхронних пам'ятках Верхнього Подунав'я (Teodor 1996, fig. 4; 12, 4—6; 13, 1; 1997, fig. 18, 5), а також загалом на території південно-східної Європи між Чорним і Середземним морями (Henning 1987, Abb. 21). Подібні знаряддя активно використовували і за часів Київської Русі (див., напр.: Гончаров 1950, с. 62—66; Беляева, Кубишев 1995, рис. 33; Петрашенко, Козюба 1999, рис. 38, 7, 8 та ін.). Вони також відомі за етнографічними матеріалами.

Переважна більшість згаданих чересел має черешковий тип кріплення. Нині, крім чересла, що публікується, нам відомо лише чотири втул-

¹ Ще 2 екз. походять з одного з комплексів поселення Мохнач II (повідомлення В.В. Колоди); чотири неопубліковані чересла з городища Маяки зберігаються в Слов'янському краєзнавчому музеї.

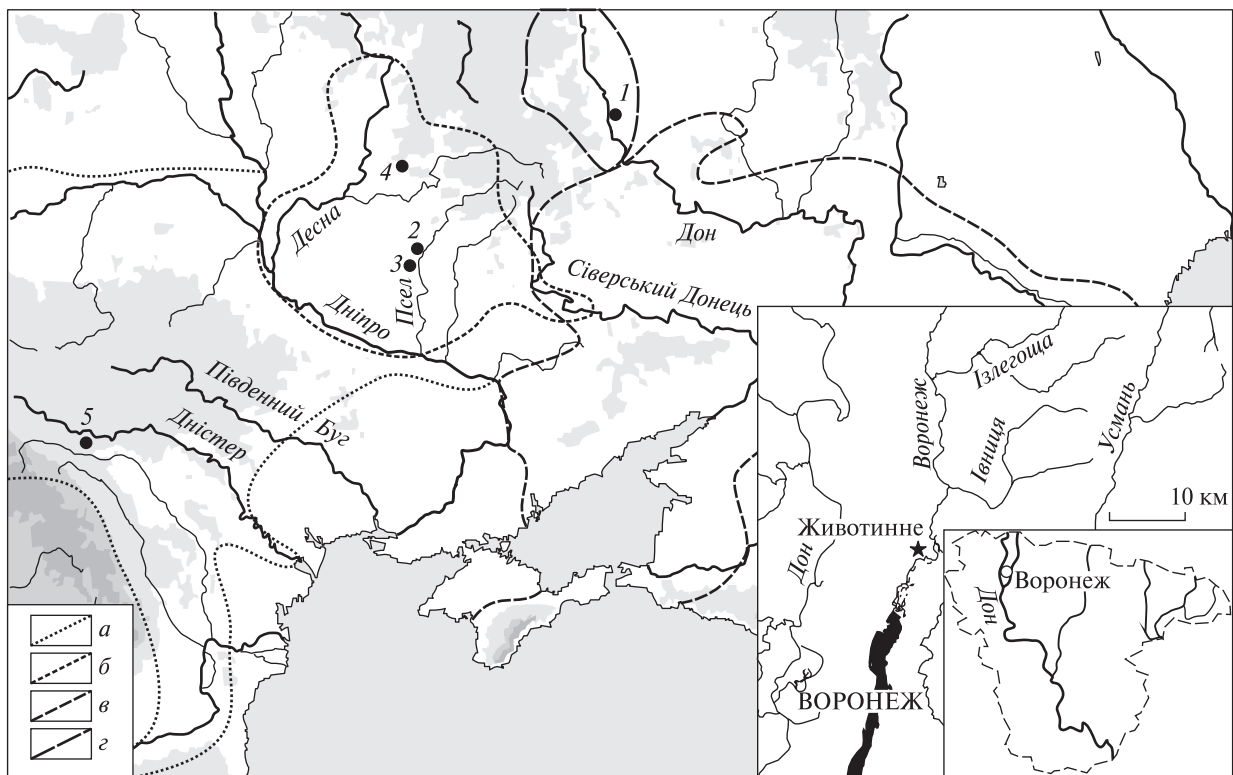

Рис. 1. Карта-схема знахідок втулкових чересел на пам'ятках останньої чверті I тис.: 1 — Животинне городище; 2 — Битиця I; 3 — Новотроїцьке; 4 — Глухів; 5 — Рашків I. Пунктиром позначено межі археологічних культур: а — райковецька; б — волинцевсько-роменські пам'ятки; в — салтівська; г — боршевська

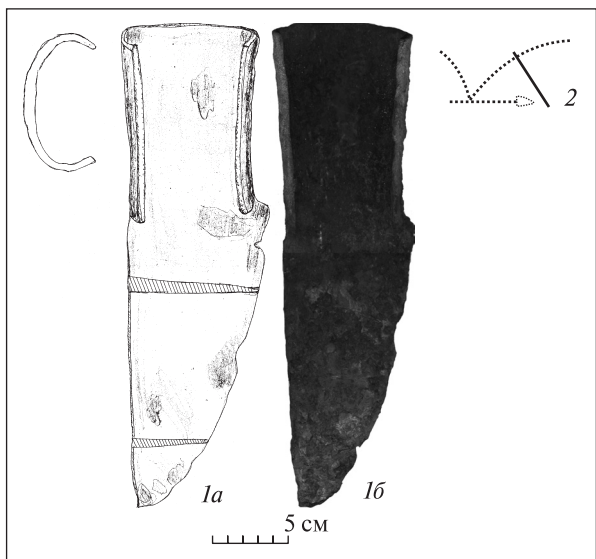

Рис. 2. Чересло боршевської культури: 1а — прорисовка; 1б — фото; 2 — схема знаряддя плужного типу, на якому чересло могли використовувати

кові плужні ножі (рис. 1; 3). Три походять зі східного регіону: із Сумщини — з городища волинцевської культури Битиця I (Юренко, Приймак 1990), Новотроїцького городища роменської культури (Ляпушкин 1958, с. 145) і роменсько-давньоруського комплексу Глухів (Приймак 1990, с. 70—71); четверте — з західного регіону

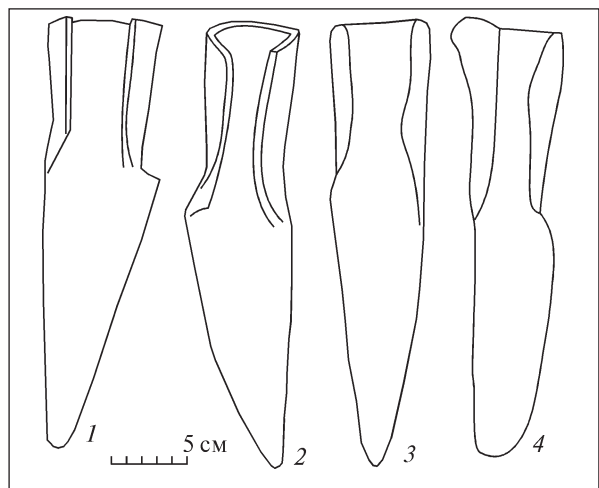

Рис. 3. Втулкові чересла зі слов'янських пам'яток останньої чверті I тис.: 1 — Битиця I; 2 — Новотроїцьке; 3 — Глухів; 4 — Рашків I

України, а саме, поселення Рашків I райковецької культури в Чернівецькій обл. (Вознесенская 1981, рис. 2, ан. 1011; Баран 2004, рис. 37, 6).

Указані чересла мають аналогічні розміри та пропорції (рис. 2, 1; 3; таблиця). Що прикметно, така форма відома винятково за матеріалами слов'янських культур останньої чверті I тис. До початку 2000-х рр. серед вчених, які займаються дослідженням розвитку рільництва у

Таблиця. Чересла зі слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. із втулковим типом кріплення

Місце знахідки	Довжина, см			Ширина, см		Рис., позиція
	загальна	леза	кріплення	леза	кріплення	
Животинне	32,0	19,5	12,5	9,0	8,5	2, 1
Битиця I	28,0	18,5	9,5	7,5	6,0—7,7	3, 1
Новотроїцьке	29,5	18,5	11,0	7,5	6,0	3, 2
Глухів	29,5	18,5	11,0	5,5	4,5—6,0	3, 3
Рашків I	29,0	15,5	13,5	5,2	5,1	3, 4

слов'ян останньої чверті I тис., навіть побувала думка, що втулкові плужні ножі були у вжитку лише в сіверян — носіїв волинцевсько-роменських культурних традицій (Приймак 1990, с. 70; Беляева 2000, с. 39). Адже у сусідів слов'ян, жителів Хозарського каганату (носіїв салтівської культури) такі досі невідомі.

За запропонованою нами типологією (Горбаненко 2006, рис. 1), втулке чересло могло бути використане на знарядді типу 5 — плужного типу, а саме, кривоградильному ралі з ральником, укріпленим залізним широколезим наконечником і поставленим горизонтально череслом і відвальною дошкою (рис. 2, 2). Наявність чи відсутність колісного передка, відомого для важкого плуга із етнографічних джерел (Гюльденштедт 1804) в цьому разі особливого значення не має, оскільки власне не впливає на техніку оранки, а лише полегшує керуваність і переміщення знаряддя.

Таким чином, знахідка чересла в околицях с. Староживотинне (Животинного городища) добре ілюструє особливості конструктивного рішення знаряддя для первинного обробітку ґрунту, притаманного виключно слов'янам останньої чверті I тис. Нагадаємо також, що нині це лише друга знахідка залізної деталі на орне знаряддя для боршевської культури. Перша відома давно — нижня частина наральника, що походить з розкопок городища Титчиха під керівництвом А.М. Москаленко (Москаленко 1965, с. 63, рис. 12; Винников 1995, рис. 11, 5). Зауважимо, що за розмірами, а також з огляду на фрагментованість, цей наральник, майже напевно, використовували на прямоградильному ралі, що лише борознило землю (див.: Горбаненко 2014). Тож складно переоцінити значення знахідки чересла — фактично першої деталі знаряддя для первинного обробітку ґрунту плужного типу.

Баран Я.В. Слов'янська община. — К.; Чернівці, 2004.

Беляева С.А. Особенности формирования и развития комплексного сельского хозяйства в лесостепном Днепро-ском Левобережье // АЛЛУ. — 2000. — № 1, 2. — С. 38—40.

Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. — К., 1995.

Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995.

Вознесенская Г.А. Кузнечное производство на славянских памятниках Среднего Поднестровья // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 20—35.

Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К., 1950.

Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.

Горбаненко С.А. Рільництво у носіїв боршевської культури // Археологія. — 2014. — № 2. — С. 110—120.

Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. — К., 2013.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.

Гюльденштедт А. Описание некоторых в малой России употребительных плугов // Технологический журнал. — 1804. — Т. 1, ч. 2. — С. 3—31.

Давыденко В.В., Гриб В.К. «Государев Яр» — новый памятник X—XI вв. в среднем течении Северского Донца (предварительная публикация) // Археологический альманах. — 2011. — 25. — С. 250—269.

Ковалевский В.П. Раскопки славянского городища у с. Староживотинное // АО 1996. — М., 1997. — С. 125—126.

Колода В.В. Еще одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — 2012. — Вип. 2. — С. 30—36, 108—113.

Лубичев М.В. Земледелие славян Днепро-Донецкого междуречья в третьей четверти I тыс. н. э. // Вісник ХДУ. — 1997. — № 396. — Сер. Історія: вип. 29. — С. 37—45.

- Ляпушкин И.И.* Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — М.; Л., 1958 (МИА. — 74).
- Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Москаленко А.Н.* Городище Титчиха. — Воронеж, 1965.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999.
- Пивоваров С.В., Лыків М.В.* Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті // Від венедів до Русі. — К., 2014. — С. 345—356.
- Приймак В.В.* Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 69—72.
- Фронджуро М.А.* О раннесредневековом ремесленном производстве в Юго-Восточном Крыму // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968. — С. 133—154.
- Юренко С.П., Приймак В.В.* Землеробські знаряддя Битицького городища // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тези доп. та повідомлень до наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Ромен. краєзн. музею. — Суми; Ромни, 1990. — С. 71—74.
- Henning J.* Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. — Berlin, 1987 (Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. — 42).
- Teodor D.Gh.* Mestesugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV—XI d. Hr. — Iași, 1996.
- Teodor D.Gh.* Reguinile Carpato-Nistriene în secolele V—X d. Hr. // Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat. — 1997. — P. 79—116.

Надійшла 29.04.2014

В.Н. Ковалевский, С.А. Горбаненко

НАХОДКА ЖЕЛЕЗНОГО РАЛА В РАЙОНЕ ЖИВОТИННОГО ГОРОДИЩА

Публикується доволно унікальна находка втульчастого чересла из ареала боршевской культуры. Орудие обнаружено в окрестностях с. Староживотинное, где находится городище Животинное этой культуры.

Аналогии этому плужному ножу известны исключительно из славянских памятников последней четверти I тыс.: райковецкой культуры (Рашков I — 1 экз.) и северянских памятников волынцевско-роменских традиций (Битица I, Новотроицкое, Глухов — по 1 экз.).

Такая деталь может быть использована на орудии плужного типа — кривоградильном рале, ральник которого укреплен железным наконечником и расположен горизонтально, с череслом и отвальной доской. Ныне это первая находка в ареале боршевской культуры, свидетельствующая об использовании такого орудия для первичной обработки почвы ее носителями.

V.M. Kovalevskiy, S.A. Gorbanenko

FIND OF THE IRON ARD IN THE AREA OF ZHYVOTYNNE HILL-FORT

A quite unique find of a spigot coulter from Borshivska culture area is being published. The tool was found in the vicinity of Starozhyvotynne village where Zhyvotynne hill-fort of Borshivska culture is situated.

This plough blade's analogies are known exclusively at the Slavic sites of the last quarter of 1st millennium: 1 item from Rashkiv I (Raiky culture) and 1 item from Bytysia I, Novotroitske and Hlukhiv (the Severian's sites of Volyntseve-Romny traditions).

Such detail could be used on a plough type tool: an ard strengthened with a horizontally fixed iron ploughshare with a coulter and a mouldboard. Now, it is the first find from Borshivska culture area evidencing for the usage of such tools for primary tillage by its population.